

ЦЕННОСТТА КАТО ЕДИНСТВО НА ПОЛЕЗНОСТ И СТОЙНОСТ

В студията е представен вариант за синтез на същностните категории полезност и стойност на равнище общество. Трудовата теория за стойността и теорията за пределната полезност са базата, от която се тръгва. Обединяващата категория е ценността. Затова синтезът може да бъде наречен обща теория за ценността. Тя трябва да се схваща като рамка за обяснение същността при функционирането на стопанството и резултат от приложението на нов, органичен подход.

JEL: A10; B52; B59

1. Въведение

1.1 Предмет на анализа

Трудовата теория за стойността разглежда приоритетно производството и труда, теорията за пределната полезност – потреблението и оскъдността. Но производството и потреблението са две страни на един и същ процес, наречен възпроизводствен или накратко – стопанство.

Двете теории- за стойността и за пределната полезност могат да бъдат представени като отразяващи двете страни на един по-машабен процес – този на възпроизводството, като обаче не се дава предварително приоритет на нито една от неговите фази – нито на производството, нито на потреблението. Обединяващ изходен пункт и за двете е оскъдността на благата – тя е причина както за подреждането на потребностите с приоритети, така и на използването на труда в производството за набавянето на недостигащите блага.

Опити за обединяване на двете теории вече са правени, но те не остават за дълго и не оказват онова влияние, което всяка от тях поотделно има. Единият

¹ Дялко Минчев е доц. д-р в Русенски университет "Ангел Кънчев", катедра "Икономика", тел. 082-888557; 0898-253840, e-mail: dminchev@uni-ruse.bg

от опитите се свързва с името на немския социалист Е. Бернщайн², а другият с руския икономист Туган – Барановски.³

Синтезът между двете теории не е нов и за българската икономическа мисъл. Още през 1925 г., И. Кинкел, в свой конспект върху по-главните теории за ценността застава на подобна позиция.⁴

Обединяване на трудовата теория за стойността и теорията за полезността в последните години прави и К. Миркович. В неговото забележително произведение "Полезност и стойност", едноименните понятия се обединяват от ценността като икономическа категория.⁵ Анализът на К. Миркович се отнася за микроравнището, а използваният инструментариум е пределният анализ.⁶

Рамката на теорията, която ще бъде представена на следващите страници защитава същата идея за обединяване на категориите стойност и полезност в ценност, но равнището на анализа е обществото. Освен това, без да отричаме безспорните достойнства на теоретичния анализ на К. Миркович и новите

² Бернщайн поставя тези въпроси в началото на XX век. При него стойността на богатата се определя на две равнища – индивидуално и народостопанско. На индивидуално равнище е резултат непосредствено от оценката на контрагентите – продавачи и купувачи и тук намира израз теорията за пределната полезност. На равнище национално стопанство влияние на решенията на контрагентите – продавачи и купувачи оказва стойността, като резултат от действието на обективни фактори – разходите за производство и труда.

³ Изходен пункт в теоретичната схема на Туган-Барановски е обединението на стойността и ценността, като ценността изразява целите на стопанската дейност, а стойността – средството за нейното постигане. Ядро на концепцията е постановката (теоремата на Туган-Барановски), която гласи, че за „свободно възпроизводими продукти от всеки род - тяхната пределна полезност - трябва да бъде обратно пропорционална на относителното количество на тези продукти за единица работно време. Другояче казано, трябва да бъде право пропорционална на трудовата стойност на тези продукти" (Туган-Барановски, 1911, с.47; Вж. също Неновски, <http://>).

⁴ „От всички тия съображения може да се заключи, че в теорията за ценността класическата школа и нейните разклонения посочиха *едни* моменти в образуването на ценността, а субективно-психологичната школа – *други*, също така меродавни. Истината лежи за нас, в наши дни, както винаги при научния прогрес, - в *синтезата* на старите научни положения с новите, издигнали се въз основа на едно по-дълбоко проучване на тази сложна проблема в нашата наука." (Кинкел, 1925, с. 44). В цитата не са включени остарелите форми на правопис, като например отъ е записано от.)

⁵ „Според мен е необходима такава икономическа наука, в която с еднаква сила да бъдат разработени проблемите и на икономическата същност, и на икономическите явления (феномени), както и на взаимозависимостите между тях. **В книгата поддържам схващането, че централно място в една такава същностно-феноменна икономическа наука трябва да заеме обобщената теория за полезността и стойността, които са равнопоставени по своята значимост и сложност, в т.ч. и по тяхното** значение във формирането на пазарните категории, най-вече на цените на продуктите. В книгата това се решава в няколко направления." (Миркович, 2005, с.15).

⁶ „**Крайната цел е изследването да достигне до такава точка, от която по-нататък продължава известният в икономическата теория традиционен микроикономически анализ.** Определено смятам, че сегашната микроикономика (сегашният микроикономикс) поставя своето начало върху недотам изяснени основи, а той би трябвало да започне от по-дълбоките пластове на производството и потреблението, на стойността и полезността, които за сега са почти бяло поле. Настоящото изложение е опит да се запълни това бяло поле, като при това без да се отричат, а, напротив, като се потвърждават досега съществуващите микроикономически положения в икономическата теория." (Пак там, с.17).

моменти при обсъждането на категориите стойност и полезност, те предполагат действието на рационалния индивид, нещо което не споделям. Моето виждане на индивидуално равнище е, че имаме пред себе си стопански субект, който е с модифицирана рационалност.

1.2. Модифицирано рационален стопански субект

Ценността, стойността и полезността се разглеждат от двете школи – класическата и австрийската, върху чиито постановки се изгражда представената тук теза. при мълчаливото допускане, по подразбиране, че стопанският субект действа рационално. Такава е и една от изрично подчертаните изходни хипотези на неокласиците, тази за *homo economicus*.⁷

Необходимо е да се съгласим с Х. Саймън, че икономиката трябва “да се основава на реалистични, а не на измислени концепции за човешкото поведение”, а също, че “икономическите агенти са неспособни да “максимизират” дори ако го желаят” (Блауг, 1998, с. 225, 226). Саймън счита още, че човекът се стреми към задоволително решение и когато го постигне, прекратява избора, въпреки че може да има и по-добри възможности. В действителност съществуват икономически субекти, стремящи се към рационално поведение.⁸

Понятието “модифицирана рационалност” изразява комбинацията на разум и човешка душа. Разумът е израз на абсолютната рационалност, доколкото такава въобще е възможна, а човешката душа⁹ – на всички онези фактори, извън разума – инстинкти, чувства, вяра, ценности и т. н. Именно те въздействат на разума и не дават възможност той да се прояви в максимално възможната форма. Тази модификация е различна при отделните хора и затова имаме различно приближение до рационалността. Понятието “модифицирана рационалност” напълно съответства на концепцията за човека като единство на материя и съзнание; на природа и култура; на противоречива същност¹⁰; на философска позиция, която разглежда човека като тоталност.

Към ограничената рационалност на Х. Саймън, която се базира преди всичко на ограничена възможност да се обработи наличната информация, можем да

⁷ Тук под рационалност разбирам, в съгласие със субективната и неокласическата школа, поведението на пазарен субект, който винаги взема решение, съпоставяйки получената полезност с разходите направени за това.

⁸ Рационални действия не могат да се изключват. По повод на разумните обяснения на потребителите Залтман казва: “Тези разумни обяснения едва ли са напълно погрешни. Критичният въпрос е колко пълни са те. Ако пъзел има само три парчета, а вие разполагате с две, сигурно ще можете да се ориентирате какво ще е третото. Ако обаче пъзелът е с 500 парчета и имате само няколко от по-важните, голямата картина завинаги ще остане загадка за вас.” (Залтман, 2006, с. 61).

⁹ В случая „човешка душа” е контрапункт на разума. Известна е различната интерпретация на това понятие от философи, теолози и психолози. Донякъде това се отнася и до „разума”.

¹⁰ Въпросите за модифицираната рационалност и човешките противоречия са разгледан от автора в по-широк план в друга разработка – монография, а само модифицираната рационалност – в статия в сп. „Икономически алтернативи“ (и двете под печат).

добавим модифициращи фактори. Те се дължат както на противоречията в личността, така и общественото проявление на тези противоречия (обществената среда). Рационалното поведение, базирано на разума е смесено с чувства; коригирано е с морални норми, общественото мнение (в т.ч. предразсъдъци) или пък с внушения отвън¹¹; съзнателното е подложено на „подризната дейност” на подсъзнателното.

Човек действа с цялото си съзнание и психика. Освен от разума, неговата активност се определя още от подсъзнателната дейност, индивидуалния характер и социокултурната среда. Действието, продиктувано от разума, е усилено или отслабено. Като резултат се появява една пъстра картина от различни действащи, от гледна точка на рационалността, стопански субекти. Това поведение наричам „модифицирана рационалност”. С това признавам водещата роля на разума, но и реалистично действащата корекция на фактори, извън него, които модифицират тази водеща роля. Когато те са по-силни, резултатът е към нерационално действие, а когато са по-слаби - към рационално.

Можем да приемем, че отделни хора се стремят да бъдат рационални, но никога не успяват напълно, защото изпитват влиянието на обществената среда и индивидуалния си характер. Потребителите, както и производителите, по своята рационалност, се разполагат в един широк диапазон от нерационалност до рационалност.¹² Дори и тези, които се намират в зоната на рационалността не са истински рационални.

Масовият човек е част от определена култура, която е същевременно среда и формира рамката на неговото развитие. Именно културата предопределя как ще действа в общия случай човекът. А доколко това е рационално зависи от тълкувателният ракурс, от съответната социокултурна среда. Действията на

¹¹ „Предполага се, че повечето хора са личности, свободни да мислят, да чувстват, да действат по своя воля. Това е не само общото мнение за съвременния индивидуализъм. Всеки човек искрено вярва, че той е „той” и че неговите мисли, чувства и желания са „негови”. Макар между нас да има и пълноценни личности, това убеждение в повечето случаи е илюзия, и то опасна, тъй като пречи за отстраняването на причините за тази заблуда.” (Фром, 2001, с. 185).

¹² Като купувач индивидът действа воден от различни мотиви. Изборът е податлив на емоциите, често без оглед на предварителна съпоставка с разходите. В противен случай рекламата няма никакви изгледи за успех. “Типичният купувач в супермаркета преминава покрай около 300 артикула в минута. Като се има предвид, че 53 на сто от всички покупки се правят импулсивно, ефективната опаковка привлича вниманието, представя свойствата, внушава доверие и прави благоприятно впечатление” – съветва Котлър (Котлър, 2002, с. 370). Подобна позиция подкрепя и Залтман: “Вземането на решения от страна на потребителите понякога наистина включват това т. нар. рационално мислене. То обаче не изобразява адекватно начина, по който потребителите правят избор. В действителност някои от изследванията, които първоначално подкрепят подобно мислене, днес отбелязват този тип вземане на решения като изключение, а не като правило. Както се оказва, процесът на избор е относително автоматичен, произтича от навици и други безсъзнателни сили и е силно повлиян от социалния и физическия контекст на потребителя. В действителност емоциите на хората са тясно преплетени с процесите на разсъждение. Макар че мозъкът ни има отделни структури за преработка на емоциите и за логическите разсъждения, двете системи общуват една с друга и *съвместно* влияят върху поведението. Още по-важното е, че емоционалната система – по-старата от двете от еволюционна гледна точка – обикновено *първа* оказва влияние върху нашето мислене и поведение. И освен това емоциите допринасят и са съществени за доброто вземане на решения.” (Залтман, 2006, с. 8).

човешкия индивид се определят и от неговия характер, а той не предполага винаги рационално отношение към средата.¹³

Индивидът е в основата на всяка човешка дейност. Това е важно основание да се твърди, че и трите вида основни стопански субекти–индивид, фирма и държава са с поведение, за което е характерна, макар и не в същата степен, модифицирана рационалност.

2. Основни понятия и зависимости

2.1. Ползност, стойност и ценност

Заставайки по принцип зад тезите на класиците по отношение на трудовата теория за стойността и зад австрийската школа по отношение на ползността, преди да разгледам различията на предлаганата теоретична рамка, в сравнение с техните, без да влизам в излишна полемика, ще представя разбирането си за фундаменталните понятия – благо, ползност, оскъдност, ценност, стойност, труд и тяхната взаимовръзка.

За да съществува човек се нуждае от различни вещества, предмети и процеси, които наричаме **блага**. Най-общо погледнато, в своята конкретна форма, като нещо сетивно, всяко благо се представя пред нас като полезно, защото задоволява нашите нужди. То става полезно за нас със своите естествени свойства. Това класиците и Маркс наричат **потребителна стойност**.¹⁴

Менгер характеризира богатата като полезни неща, съществувайки при следните условия: човешка нужда, полезни от гледна точка на нуждата свойства на нещата, осъзнаване от индивида на връзката между нуждата и полезните свойства и власт над тези полезни неща. Когато богатата са ограничени спрямо нуждите, благо то става икономическо благо (Коева, 2003, с. 109).

За задоволяване на определена потребност е необходимо известно количество от дадено благо. При това, колкото повече задоволяваме потребността си, толкова по-малко количество от него ни е необходимо. Каква е точно нуждата

¹³ “начинът, по който човек действа, чувства и мисли, в значителна степен се определя от особеностите на неговия характер и изобщо не може да бъде разглеждан като резултат от рационално премерена реакция на реалната ситуация.” (Фром, 2002, с.94).

¹⁴ Под потребителна стойност трябва да се разбира способността на всяко благо да задоволява определени, но най-различни потребности (нужди). Затова едно благо може да има различни потребителни стойности (Маркс). За австрийската школа потребителната стойност на класиците е заменена от благо. Потребителната стойност (благо то) е общото начало и за двете интелектуални обяснения на стопанските процеси – класическата и австрийската. От нея те се разделят. Класиците и Маркс тръгват към производството, което ще ни даде повече и разнообразни потребителни стойности, защото те са оскъдни, което е обществен акт; австрийците смятат, че преди да произвежда човек преценява наличните (оскъдни) потребителни стойности каква степен на ползност имат за него (отделния индивид), от което следва и производството. Затова базовите категории са различни – стойност за класиците и ползност за австрийците (субективистите).

ни и колко от благото ще я задоволи е субективна оценка, променлива и динамична във времето и пространството. Отношението на индивида към отделното благо или към съвкупност от блага, като към нещо способно да задоволява неговите потребности, е съдържанието на понятието **полезност**.

Отношението на отделния индивид към определено благо от гледна точка на неговите потребителни свойства, формира индивидуалната, субективната полезност. Полезността е отношение, което характеризира важността, която ѝ придава отделният индивид. Индивидуалната полезност е субективна оценка на благото.

Благата са природна даденост (и) или най-често резултат от производствения процес, разглеждан като целенасочена дейност на хората. Когато благата са недостатъчни в сравнение с потребностите и желанията на хората, те стават **оскъдни**. Оскъдността има природен и обществен характер.

За да се реши проблемът с природния характер на оскъдността, хората осъществяват целенасочена дейност по преобразуване на природата за придобиване на нужните блага (намаляване на оскъдността). В това преобразуване участват самата природа, създадените от хората вещи и хората чрез своя труд. Център в тази проста триада е човекът, като единство на природа и “антиприрода” (производство, общество), чийто отличителен белег е целенасоченият труд. Чрез производството, основано на разделението на труда, природната оскъдност се преобразува в обществена, което намира видим израз и обобщение в собствеността.

Погледнато по-отблизо, и като начало, от обществена гледна точка, благото, произведено като стока, има стойност. **Стойността** е икономическа абстракция за обозначаване на труда, необходим за неговото придобиване. Съдържанието на стойността е човешкият труд. Трудът е физическата и психическа енергия, необходима за производството (или доставянето) на дадено благо. Стойността е оценка на труда, вплътен в благата. Стойността е многолика, защото отразява промяната на труда и неговата оценка от хората, затова има различни форми, които ще бъдат изяснени по-нататък.

За да се произвеждат полезните неща е необходимо да са природно ограничени в сравнение с потребностите, т.е. да са ценни. **Ценността** изразява стремежа на хората да притежават нещата, които са полезни за тях, но са ограничени. Тя е единство на полезност и оскъдност. Това е ценността от гледна точка на австрийската школа (Баверк, 2009, с.67). Колкото по-ограничени са благата при дадена полезност, толкова са по-ценни, както и колкото са по-полезни при дадена ограниченост, те са по-ценни. Правилно смятат представителите на австрийската школа, че липсата на ограниченост ликвидира ценността.

2.2 Взаимовръзка в контекста на стопанската активност

Ако разглеждаме натуралното индивидуално стопанство, което е основното опитно поле на австрийската школа, когато извежда теорията за пределната полезност и ценността, логиката на това извеждане изглежда перфектна и няма нужда да намесваме труда, издръжките и т.н. Ценността на вещите се измерва с тяхната пределната полезност (Баверк, 2009, с.87).

Възлова роля за определяне на пределната полезност играе оскъдността.

Но нека сега включим и масовото стоково производство. То трябва да ликвидира или да намали ограничеността. Колкото дадено нещо е по-ограничено в природата, толкова повече производствени усилия се изискват, за да се добие. Следователно, колкото повече труд изисква производството на една вещ, при дадена нейна полезност, толкова по-ценна е тя. Нещата не се променят, ако става въпрос не за произведена, а за дадена, но природно ограничена вещ. Нейната оскъдност я прави ценна, но когато трябва да я произведем, доколкото с това е намалена оскъдността, тя е заместена от количество труд, т.е. от стойността. Когато един потребител е изправен пред придобиването на една вещ, той определя нейната ценност по това колко е важна за него, а тя, както видяхме е комбинация от оскъдност и полезност, без значение какво точно се крие зад оскъдността – природна даденост или изразходван труд. Но, когато това е изразходван труд, както е в почти 100% от случаите в съвременността, ценността се явява комбинация от полезност и стойност. При дадена полезност, колкото по-голяма е стойността, толкова по-ценно е благо. Картината не се променя от обстоятелството, че потребителят не се интересува от това колко е стойността, а преди всичко от полезността и оскъдността за самия него (както правилно твърди австрийската школа).

Като че ли се получава объркване. За австрийската школа едно нещо е толкова по-ценно при дадена полезност, колкото е по-оскъдно. По-горе аз твърдя, че колкото повече труд е вложен в стоката толкова по-ценна е тя. Но нали колкото повече труд е вложен в производството на дадена вещ, толкова повече се увеличава нейното количество, следователно се намалява оскъдността, а оттук тя става по-малко ценна. И това е вярно. Всъщност и двете твърдения са верни, но от различна гледна точка.

За производителя произведената вещ е по-малко ценна от гледна точка на отделното благо, но с нараснала ценност, погледнато откъм целия запас от блага, защото той е преобразувал част от богатството си в това новопроизведено благо. С това производителят е намалил досегашното си богатство, сам си е създал оскъдност по отношение на други блага. Тази нова оскъдност е точно равна на разходите на производителя, равна на стойността на произведените блага. Нововъзникнала стокова наличност (запълваща част от тяхната оскъдност) е точно равна на оскъдността, която разходите за тяхното производство са създали на техния производител. Затова стойността е едната съставка на предлаганата вещ, в качеството ѝ на ценност. Останалите съставки са полезност и преобразувано богатство, а то- равно на сега отворила

се, нова оскъдност за производителя. Нещо повече, тази нова оскъдност откъм други блага за производителя може да е по-голяма, отколкото за купувача на стоката, например поради авантюристично негово поведение, ако преследва по-голяма печалба, надценявайки оскъдността от произвежданото благо.

За купувача (на) тези блага са толкова оскъдни колкото и преди производството, защото са ограничени, колкото и преди. Само че тази ограниченост вече има обществен¹⁵, а не природен характер и е породена от изключителната частна собственост върху богатството във всичките му форми. От гледна точка на обществото ограничеността е намалена, но от гледна точка на купувачите на тази стока тя е все толкова ограничена, колкото и преди производството. Нещата ще се променят, когато тези новопроизведени стоки преминат в ръцете на купувачите. Тогава общата оскъдност от това благо ще намалее с обема на производството. Затова даденото благо е увеличило ценността си за производителя и е останало с досегашната ценност за потребителя при предлагането му.

2.3. Обобщение на взаимозависимостта

Всяко нещо, което се характеризира с потребителна стойност е благо. Субективното отношение на индивида към благото, като способно да задоволява неговите нужди, формира **полезността (1)**. Индивидуалната полезност е обществено-природно отношение, променлива във времето и пространството, не може да се измери обективно (в смисъл на стоящо вън и независимо от индивидуалното съзнание).¹⁶ Затова познанието за нея като

¹⁵ Тук е важно да припомним значението на разширеното тълкуване на оскъдността и съответно недостатъка на неокласическата тясна интерпретация.

¹⁶ Когато се анализират човешките решения, особено взимането на решения при риск и несигурност, каквито са условията в съвременния свят, трябва да се има предвид, че и тук теорията стъпва на полезността и по-точно на очакваната полезност. В този случай теорията по анализа на решенията разглежда полезността в по-широк план и приема неокласическата постановка за рационалността на индивида и възможностите за сравнение на алтернативите. По-широкият план на разглеждане на полезността в теорията за очакваната полезност на Джон Нойман и Оскар Моргенщерн се изразява в това, че потребителят търси максимално удовлетворение, а производителят – максимална печалба. С това авторите се надяват да определят количествено функция на полезността, която описва поведението на отделния човек при вземане на решения. Съмненията в реализма на тази теория обаче се засилват, когато Морис Але показва, че хората не са последователно рационални в своите решения, съждение известно като „парадокс на Але“. Именно това довежда до нови търсения и в резултат се появява теорията на перспективите на Даниел Канеман и Еймънс Тверски (1979), която включва психологията в анализа и заменя математическите вероятности с психологически, субективни. Тя обаче също се задържа в решаването на определени случаи. Един от нейните критици Майкъл Бърнбаум посочва 11 типа човешко поведение, с които тя не може да се справи. В подобно направление са и критиките против усложнението в разглеждането на механизмите за взимане на решения. Търси се обяснение на по-прости механизми, наречени евристики от Герд Гигеренцер и Питър Тод. Включването на интуицията е продължено в доказването, че човек е добър субективен статистик при решаването на практически задачи чрез изследванията на Томас Грифитс и Джошуа Тененбаум (2006). Така се стига в началото на XXI в. до невробиологичния подход (изследване на мозъчната активност) с представители Кнутсон Питърсън, Крамър, Трепъл, Полдрак и др. (резюмирано по Менгов, 2010). Свързана с тези теории е поведенческата икономика.

конкретизация е невъзможно, но може да се изрази общата закономерност, че колкото повече задоволяваме определена потребност и следователно изразходваме по-голямо количество от дадено благо, толкова по-малко имаме нужда от него, толкова повече намалява индивидуалната полезност, докато трае един цикъл на потребление. При нов цикъл процесът се повтаря. И обратно, колкото по-малко от дадено благо имаме на разположение за задоволяване на нашите потребности, толкова то става по-необходимо за нас, толкова е по-ценно. Благата са природно **оскъдни (2)**. Единството на съждение (1) и съждение (2) дава **ценността (3)**. Това е една от формите на ценността – потребителска ценност. Когато разглеждаме това от позициите на индивида говорим за индивидуална потребителска ценност.

Производството е обществено-природен процес за добиването на **благополезности (4)**. Човешкото участие се изразява в изразходване на физически и психически сили (енергия) и умения (познания), което е съдържанието на понятието труд. Следователно чрез труда човек прави оскъдността на благата по-малка или (много рядко) я отстранява. Природната оскъдност се представя като труд и се превръща в обществена оскъдност. Вложеният труд в благата, разглеждан като физическа и умствена енергия е стойност. Следователно намалената оскъдност, оскъдността с отрицателен знак, е същността на понятието **стойност (5)**. Ако логически обединим съждение (4) и съждение (5) ще можем да заявим, че **ценността (6)** е единство на полезност и стойност.

За индивидуалния субект, в качеството му на производител, полезността на тези стоки е в това да запълни съществуващата оскъдност, като ги разменя, за да получи други стоки. Полезността на тези стоки е полезност за другите, за купувачите през очите на производителя. При равни други условия колкото повече стоки произведе (и продаде, защото са оскъдни), толкова повече други стоки ще получи. Ценността намалява или се увеличава в зависимост от движението на някоя от нейните съставки. Това е една от формите на ценността – производствена ценност. Когато разглеждаме това от позициите на индивида говорим за индивидуална производствена ценност.

От гледна точка на обществото, колкото повече блага произвеждаме, толкова, при равни други условия, намалява оскъдността, нараства задоволяването на потребностите и намалява тяхната полезност, а заедно с това и ценността. Следователно чрез производството ценността на произведеното благо в обществото намалява, при равни други условия.

Потребителската и производствената ценност образуват противоречиво единство, което е обществен израз на противоречията в личността и намират разрешение в общата (обществената) ценност. Тя е обществена форма на разрешаване на противоречията в стопанството, които пък са форма на проявление на противоречията в личността. Крайна видима форма на проявление на трите вида ценност (потребителска, производствена и обща) е цената (съответно цена на търсенето, цена на предлагането и цена на сделката), която е разрешаване на тези противоречия и с това тяхно ново начало.

3. Възпроизводственият процес и ценността

3.1. Производство и ценност

Както вече поясних в предходния текст, за производителя стойността излиза на преден план в контекста на неговото действие.

Стойността като икономическа категория отразява усилията, необходими за доставяне стоката на потребителя, които в края на краищата се свеждат до различни видове по количество и качество труд.

Извън природата, трудът е единствен източник на богатството¹⁷. Единствен той, разглеждан като целесъобразна дейност за преобразуване на природата за задоволяване на потребностите на човека може да увеличи богатството, дадено от природата.¹⁸

Подчертаването на труда като субстанция на всяко богатство има фундаментално значение за обществото, защото определя адекватно източника на благосъстоянието на обществото, насочва неговите усилия в правилната посока при търсене на факторите на благосъстоянието и създава верен, справедлив критерий за разпределение на богатството.

Стойността, като израз на живия труд, може да се представи по следния начин, използвайки подхода на Маркс:

а) стойност на необходимия продукт:

$$V = A + B,$$

където

V е стойността на необходимия продукт, осигуряващ нормалното възпроизводство на човека;

A е стойността на продуктите, осигуряващи жизнения минимум (само храна);

B е стойността на благата, осигуряващи социалния минимум (подслон, облекло, развлечения);

¹⁷ Тази постановка, която понякога се счита само за социалистическа има дълга история и много защитници през XIX и XX век, като освен Маркс включва Уилям Томпсън, Сисмонди, Прудон, Ротбертус, Ласал, Туган-Барановски и др.

¹⁸ Обикновено срещу трудовата теория за стойността се възразява с аргумента, че работната сила не е единственият фактор и следователно разпределението трябва да отчита и приноса на останалите фактори – капитал и земя. Маркс убедително представя капиталовите елементи като натрупан минал труд при производството на прежда. "И така работното време, което се съдържа в материала на труда и в средствата на труда, може да се разглежда така, като че ли е било изразходвано просто в един по-раншен стадий на процеса на преденето, преди труда прибавен на края във формата на преденето." (Маркс, 1979, с. 200).

б) новосъздадена стойност:

$$C_1 = V + D,$$

където

C_1 е новосъздадената стойност;

D е стойността на принадлежния продукт.

Човекът в своето развитие е тръгнал от полагането на труд, за да осигури „А”, после „V” и накрая „D”, като с развитието на културата „D” непрекъснато расте по-бързо от останалите съставки, които също растат. Историята на възникването на отделните елементи от тази формула са и история на човека и неговите икономически отношения: от дивачество, през робство, крепостничество, свободен наеман работник до свободно и достойно съществуване като представител на средната класа.

Вложеният (живият) труд, със своята стойност „ C_1 ” и стара стойност, минал труд „ C_0 ”, образува стойността на всяка новопроизведена стока – „C” ($C = C_0 + C_1$).

Стойността на новопроизведеното благо (C), представена по-горе като единство на минала стойност (C_0) и новосъздадена стойност (C_1) изразява теза, която защитавам заедно с класиците и Маркс, че трудът (човекът) е единственият източник на стойността, а ако изключим природата като производителна сила (не като обект на собственост), и на богатството. От тук нататък анализът се отдалечава от класиците и Маркс (от трудовата теория за стойността, от закона за стойността), защото се защитава тезата, че стоките се разменят между стопанските субекти (в частност на пазара) на базата на ценността, а не на стойността. А ценността не е само труд, а и полезност, която отразява субективното отношение към благата, целите и времето. Полезността е амалгама от консуматорско отношение, култура, характер и отношение към бъдещето (времето). Стойността изразява само труд. Тук се доближавам до интересната позиция на Туган-Барановски по отношение, както на стойността (наричана от него трудова стойност), така и на ценността (Туган-Барановски, 1911, гл. III).

Стойността на новосъздаденото благо е относително трайна във времето и представлява оценка на благо, а следователно и на труда, който го е създал. Но не само на труда, вложен в стоката, а и на нейната обективна полезност и значимост за обществото. Тогава тя влиза в състава на ценността, аналогична на категорията „ценност” за субективната школа, с тази разлика, че не е само комбинация от полезност и оскъдност, а на полезност и значимост както на конкретното благо, така и на труда, който го е създал – минал и настоящ. Това

е производствена ценност. Разбира се, значимостта може да е функция и на оскъдността, но не само на нея, а и на ценностна йерархия. Следователно оскъдността е частен случай на значимостта, една от нейните форми, а стойността – форма на съществуване на оскъдността – отрицателна оскъдност. Така стойност и предполагаема полезност и важност (значимост) образуват производствената ценност, предлагана ценност.

Стойността може да се разглежда на индивидуално и обществено равнище. И в двата случая тя съдържа две съставки – една конкретизирана количествено и друга – неопределена количествено. От друга страна може да изразява и възплъщава минал труд (само минал) или да е новосъздаваща се стойност. В първият случай тя е количествено определена във всеки момент, макар и конкретната ѝ величина да е променлива, а във втория, тя съдържа както количествено определена, така и количествено неопределена част.

Новосъздаващата се стойност съдържа количествено определена част и това са стойностите, резултат от минал труд, необходими за новосъздаващото се благо (суровини, материали, амортизация, договорената работна заплата), както и количествено неопределена част – труд, който е над необходимия (на всички работещи по производството на това благо), който е само претенция на предприемача, явяваща се под формата на печалба, но е неуточнен и ще се изясни, когато реализацията на благо приключи, когато стоката бъде продадена. Тази претенция се формира от предприемача и отразява както индивидуалната му преценка за значимостта на неговата стока, така и обществената ѝ оценка, витаеща в общественото пространство и отразена в неговото съзнание. Количествено неопределените части на стойността имат оценъчен характер и превръщат, преобразуват стойността в ценност, производствена (предлагана) ценност.

От друга страна всяка конкретизирана минала стойност подлежи на преоценка в зависимост от обществените и индивидуални потребности и значение. Така тя също е променлива, но винаги конкретна, докато всяко новосъздаващо се благо е флукуираща стойност около обществената му оценка, което означава, че и цялата обществена стойност е неопределена и динамична величина. Процесът на конкретизиране на стойността на всяко новосъздаващо се благо всъщност е процес на разпределение на новосъздадената стойност и по-точно на стойността на принадлежния продукт – продуктът над необходимия.

Обществената стойност е труд, но обществено признат¹⁹ човешки труд. Тя става фактическа величина след реализацията и количествено е определена чрез платената цена. Докато ценността е единство на стойност и полезност. Тя е оценъчно допълнена стойност. Ценността получава количествен израз чрез „предлаганата” и „търсената” цена – цената на търсенето и цената на предлагането. Цената при реализацията е обществено призната ценност, която с това се превръща във фактическа стойност. Фактическата стойност (обществено призната стойност) става една от съставките на стойността на

¹⁹ Под обществено признат се разбира признат от други стопански субекти.

новите блага и заедно с това на ценността (предлагана ценност). Така имаме преминаване от стойност в ценност и от ценност в стойност, като връзката между тях е полезността, а факторът, който стои зад тези метаморфози са ценностите като ядро на човешката култура. Следователно можем да говорим за обществена стойност, но само като фактическа величина – обществена стойност като израз на целокупния труд, вложен от обществото в целокупното богатство. Преди да стане фактическа, обществената стойност е разтворена в ценността, стойност, претендираща за определена полезност. Стойността е застинала ценност.

Изключително важно е да се има предвид това, че ценността е единство на стойност и полезност, съотношението на които не е известно, не може точно да се определи. Дори във фактическата цена, която е най-конкретен и количествен израз на ценността, определението на това съотношение е субективно, но самата цена е обективен факт, конкретизиращ както обществената стойност, така и обществената полезност в зависимост от гледната точка – на потребителя или производителя. Когато имаме нещо, което е реализирано, например на цена 100 лв., за неговия производител това е обществено призната стойност (труд, усилия); за неговия потребител – обществено призната полезност (консумация, удоволствие).

Целият положен труд в едно общество (държава), който се състои от необходим и принадлеен труд и, на който съответстват необходимият и принадлеен продукт, всъщност представлява съвкупната обществената стойност. Когато всеки отделен индивидуален производител (търговец) предлага своята стока на определена цена той всъщност с това предявява своята претенция към общата (обществена) стойност – каква част от нея да присвои. Цената е именно израз на това. От тази гледна точка цената съдържа два основни елемента – фактическите производствени разходи плюс печалба. Именно чрез размера на печалбата, която пазарният субект калкулира в цената, изразява тази своя претенция, защото я доуточнява: към това, което другите са искали от него (производствените разходи) добавя своята претенция. Производствените му разходи вече включват претенциите на част от неговите контрагенти, с които той се е съгласил. Сега той представя чрез цената своята претенция към общия принадлеен продукт, съвкупната принадлежна (добавъчна) стойност в обществото. Това прави всеки, който предлага стока или услуга на пазара, но не всеки реализира претенциите си.

Едни реализират своите претенции неочаквано добре със свръхпечалба, втори-напълно, трети частично, четвърти – не ги реализират (продават по производствените си разходи), други приключват със загуби (не реализират част от производствените си разходи). Това се отнася до всички собственици на стоки, в това число и на работната сила.

Всъщност всички елементи (условия) на производствения процес се проявяват двойко – първо като вещи и (или) способности, но едва когато бъдат въввлечени в производствения процес се превръщат в елементи за производство на принадлеен продукт и следователно стойност и само тогава, чрез това може да се

увеличи богатството. Всеки един от тях – човек (работна сила), природни условия (земя), изкуствени веществени условия (капитал), информация- може да се използва в различна степен или да стои в покой. В последния случай той не носи нарастване на стойността и богатството. В останалите случаи съответният елемент получава от съвкупното добавено богатство (добавъчна, принадена стойност) част, която не винаги е пропорционална на количеството и качеството на неговото използване. Точният размер на полученото е предварително неуловимо²⁰, защото е резултат от стечение на много обстоятелства. Именно в това се е състояло величието на пазара в зората на неговото възникване – да определи в крайна сметка дела на всеки включен в производствения процес елемент.

Производствената ценност е единство не само на полезност и стойност, но отразява и обществената значимост, която представлява обществена характеристика на благо. Обществената важност е функция на обществените ценности в даден исторически период, както общочовешките, така и етнически, религиозни, национални.

Трябва да се прави разлика между ценността като икономическа категория и ценността като социокултурна категория. Но между тях има и връзка и тя е именно обществената значимост (важност) на нещата. Стопанската ценност е форма на проявление на социокултурната ценност.

Сърцевина на културата са ценностите, които имат важно значение за целеполагането. Те определят кое е важно и кое не за личността, като отразяват предпочитанията на едно състояние на нещата пред друго. Обикновено това се представя като противоположни двойки: рационално/иррационално, добро/зло, справедливо/несправедливо, грозно/красиво, допустимо/забранено, и др. (Хофстеде, 2001; Димажио, 1999). Системата от ценности формират образ на живота, който трябва да бъде постигнат. Околната среда и активността на хората могат да направят това желание действителност.

Моето разбиране е, че човек действа ценностно и в рамките на това-рационално логично.²¹ Това означава, че всяко начало и край в неговата активност са обусловени от ценности – началото като цел, краят като

²⁰ Всъщност неуловима е и стойността в смисъла, в който я използва Маркс, образно представена в *Капитала* т. 1 “Стойностната предметност на стоките се отличава от вдовицата Куикли по това, че човек не знае къде да я хване.” Обществената характеристика на стойността е специално подчертавана от Маркс: “Но ако си спомним, че стоките имат стойностна предметност само доколкото са израз на едно и също обществено единство, на човешки труд, че поради това тяхната стойностна предметност носи чисто обществен характер, то от само себе си се разбира, че тя може да се прояви само в общественото отношение на една стока към друга.” (Маркс, 1979, с.58).

²¹ Интересно е, че Вилфредо Парето, който работи с понятието икономически човек, разглежда човешките действия като синтетични, но индуктивно те се разделят на логически и нелогически. Логическите (и рационални) действия се изучават от политическата икономия, докато нелогическите (които преобладават) – от социологията. Във връзка с разглежданите въпроси, интересни са и въведените от Парето понятия „резидуми и деривации” като изрази на относително постоянното и променливото във всекидневния социален живот (вж. Фотев, 2002, с.155-172).

постижение. Не се отрича рационално-логичното действие, но то винаги е или обогатено, или повлияно, или доминирано от ценностите и никога не е самостоятелно. Човешката активност може да бъде по-скоро ценностна, но никога само разумна или рационална. Всяко човешко действие е ценностно, но не всяко е рационално (или разумно), обикновено и най-често то е ценностно-разумно (логично). Човешката активност е резултат от решения, а те винаги се основават на оценки – количествени и качествени (Менгов, 2010, с.143).

В икономически план ценностите намират обобщен израз в схващането на това, що е богатство и благосъстояние в дадено общество. Ценностите имат исторически характер, но се променят във времето бавно, защото културата в най-широкия смисъл на това понятие оказва възпираща роля. Заедно с тях се променя и образът на богатството и благосъстоянието. В този аспект ценностите са само социално-психологическата страна на проблема с благосъстоянието.²² Богатството се явява пред нас исторически, като среда и цел, под формата на ценности. Средата като обективно съществуваща култура (обществено-групови ценности). Целта като субективно съществуваща култура (индивидуални ценности). По този начин, чрез ценностите, се детерминира икономическата активност.

Ценността се намесва в икономиката не само откъм общата среда и образа на живота и благосъстоянието, но и непосредствено, чрез степенуване на важността и значимостта на отделните блага (стоки и услуги) за дадения стопански субект. В този смисъл ценността придобива непосредствено икономическо съдържание. Тя е единство на природен субстрат, конкретизиран, предефиниран от обществените отношения. Посредством това ценността става израз на значимостта на една стока или услуга. Подходящ пример е услугата (дейността) на пътуващия музикант трубадур от средновековието и тази на съвременните рок състави и поп изпълнители.²³ В този смисъл е прав П. Чипев дефинирайки природата на стойността като еволюционна и институционална, както и третирането и като обществено отношение (Чипев, 2007, с. 76).

Обществената важност (значимост) предопределя вида (и количеството) на ресурсите, необходими за произвеждането (доставянето), а оттук количеството и качеството на елементите на производството и най-вече на труд, необходими за това. Защото всеки ресурс, за всяко производство на стока или услуга логически и исторически произтича от някакъв конкретен вид труд.

²² Природата и причините за богатството на народите са исторически променливи и затова няма една единствена икономическа теория, а много такива, които отразяват конкретния стопанско-исторически процес. Сполучливо ще бъде да припомним думите на Маркс, че човечеството си поставя само такива задачи, които може да реши на определения исторически етап (вж. Маркс, Енгелс, 1978, с. 116).

²³ Например Майкъл Джексън или Мадона.

3.2. Размяна и ценност

При съществуващо разделение на труда и затова необходимост от размяна, в процеса на реализацията ѝ, всъщност се сблъскват две индивидуални ценности. В резултат от това се формира обща ценност, която намира израз в цена на сделката (размяната). Тук именно, след сделката, процесът угасва и общата (обществената) ценност добива реално количествено изражение. Законът на размяната не е законът за стойността, а закон за ценността.

Индивидуалната стойност и индивидуалната полезност формират в единство индивидуалната ценност. Зад нея (ценността) се крият усилията и трудът в комбинация с важността, която индивидуалният субект приписва на даденото благо. Индивидуалната ценност е обективно неизмерима, неизчислима и в този смисъл неуловима, но получава субективно количествено измерение в цената на предлагане и търсене.

Нека погледнем двете страни на размяната. Предлагащият стоката е нейният производител или негов представител, от което сега се абстрахираме. При размяната той се явява с претенция, наречена цена на предлагане. Тя включва, абстрактно погледнато, при равни други условия и в нормални за даденото време и място обстоятелства, три етапа и съдържа четири компонента – два основни и два коректива, които в реална обстановка, конкретно погледнато, са подложени на модифициращо въздействие на определени фактори.

Първият компонент е обективната стойност- минал и настоящ (платен) труд, който тук се проявява като производствени разходи (производствени издръжки). Те зависят от покупната цена на елементите на производствения процес и са основен обективен компонент. В самия производствен процес влиза обективна ценност, като единство на обективна полезност и обективна стойност. За производителя, обаче, който калкулира усилията за производството на определено благо, е важна преди всичко обективната стойност. Необходимо е да припомним, че тук показваме как се формира цената на предлагане (претенцията) и от тази гледна точка говорим за обективна стойност.

Всъщност този първи етап от формирането на продажната (както и на покупната цена) може в голямата си част да се обясни с теорията за пределната полезност, разбира се в рамките на нейните ограничения – натурална или изолирана стоково-парична размяна, при двама или повече купувачи и продавачи, но засягащи само една стока. Става дума за действията на стопанския агент в качеството му на купувач, макар в случая да става дума за средства за производство и работна сила. Така при купуването им, поведението на купувача (бъдещия производител, продавач на друга стока) може напълно (при споменатите ограничения) да бъде обяснено с теорията за пределната полезност, пояснена от повечето представители на австрийската школа. Оттук и да приемем рационалното поведение на този субект, а следователно да приложим пределния анализ.

Но това обяснение при формирането на цената не е достатъчно да покаже целия процес на ценообразуване поради няколко причини. Част от тях са известни отдавна като критики към австрийския анализ, други могат да се отнесат към по-ново време, главно косвено, чрез критика към неокласиката, в това число и настоящата разработка. По-старите, традиционните, са свързан с изолацията от обществото анализ на австрийците и не отчитане влиянието на пазара като цяло и паричните отношения в частност, следователно надценяване на субективния индивидуализъм и подценяване на холизма.²⁴ По-новите, свързани с критиката на неокласиката, са отнасящи се до допускането за рационалното действие на субекта, както и до влиянието на социокултурната среда, следователно както по отношение на субективизма така и по отношение влиянието на обществото (холизма).²⁵

Ето защо при формирането на продажната цена включвам още един етап, който добавя нови нейни компоненти (вж. схема 1). Те преодоляват до голяма степен споменатите по-горе недостатъци, но поддържат подхода на австрийската школа, като прибавят към обективния компонент субективни решения, зависещи от обществената среда и произтичащи от нерационалните прояви на стопанския субект.

С това става отдалечаване от класическия анализ (и Маркс) по отношение на обективността, но сближаване по отношение на източника на богатата – труда и свързаната с него стойност. Тя намира място в анализа като основа, като отправна точка на субективното мислене на производителя – продавач. Това е и причината купените от него средства за производство и работна сила, които са стокви ценности да се третираат като обективни стойности в неговата субективна интерпретация: за производителя те са част от неговите минали усилия, следователно труд, следователно стойност; независимо че производственият процес е конкретен и в това си качество той е израз преди всичко на полезни действия. Човек произвежда, за да увеличи богатството си, следователно съвкупната полезност която има, но при производството той се интересува преди всичко от усилията, които това ще му струва.

Този момент не се анализира от австрийската школа, но е централен момент при класиците и Маркс, което не е случайно. Те считат, че на пазара се разменят равни количества труд, нещо което австрийската школа правилно не споделя. В същото време не можем да подкрепим игнорирането на труда от

²⁴ Някои от по-старите критики са: не се отчита богатството и как влияят цените на другите стоки, които не са включени в анализа; поведението на субектите не зависи само от оценките, но и от съществуващите цени; решенията са зависими не само от оценките, но и от самото поведение на пазарните променливи, главно на търсенето и предлагането, които на свой ред зависят от цените; всеки стопански субект е зависим от поведението на партньора до себе си, от конкуренцията (вж. Блюмин, 2009, с. 817-903).

²⁵ По-новите критики, свързани с неокласиката са: стопанските агенти, както и в настоящата разработка беше показано, не са с рационално поведение, то е ограничено рационално, модифицирано рационално; обществото влияе на решенията в качеството си на социокултурна среда по различни начини, като най-голямо влияние имат формалните институции и общественото мнение; самият пазар като основна институция е модифициран (вж. Блюмин, 2009, с. 817-903).

австрийската школа, защото от гл. т. на човешката същност и на противоречието „човек-природа“ оскъдността (природната) и трудът са взаимно свързани неща като характеристики на богатството, нещо като блюда на везна, която измерва това богатство. Богатството е малко, когато натежи оскъдността в едното блюдо и неговото повишаване е възможно, когато върху другото натежи трудът.

Затова ценността, отразяваща богатството, е единство на стойност и полезност, а пазарната цена изразява същото единство, но в различна комбинация за всяко място и време. Големият проблем тук е, при какви условия се извършва размяната и как чрез нея става разпределението и преразпределението на богатството.

Вторият компонент е добавка към производствените разходи. Той е субективната стойност и представлява оценка на предполагаемата добавена стойност на произведеното благо, която се състои от незаплатен труд – собствен и чужд; тя, като претенция е винаги положителна величина и всъщност е субективна основа на икономическата печалба.²⁶

Това е основен субективен компонент. Двата компонента формират първия (условен) етап, който намира израз в **стойността** и чието съдържание е количеството вложен минал и настоящ труд. Тук се крие и принадлежната стойност на Маркс, но тя е неизмерима и производителят изобщо не се стреми да я калкулира. Той само смътно долавя и силно се надява, че може да има остатък от това, което е платил на работника (и на останалите контрагенти) и това, което ще получи. Дали това е така ще покаже продажбата. Той просто иска да получи повече, независимо дали от работника или от останалите контрагенти.

Вторият етап е свързан с третия компонент. Той е субективен коректив, който наричам субективна обществена полезност на произведеното благо, която се базира на оценка на предполагаемата обществена полезност на даденото благо, предполагаемата цена на купувача (според маржинализма – пределна полезност), както и влиянието на времето върху оценката. Това е единство на субективната претенция за важност и оценка на оскъдността, основана на субективното знание. Стойността и този субективен коректив в своята съвкупност формират индивидуалната **производствена ценност**. Тя е единство на стойност (обективна стойност, производствени разходи), субективна стойност (субективна оценка за вложения (не само заплатения) труд и предполагаема обществена полезност на отделното благо (предполагаема пазарна цена).²⁷

²⁶ Всички други методи на ценообразуването (като например методите на анализ на контролната точка, на потребителната стойност, на база на конкурентите на пазара и др.) всъщност са една или друга форма на надбавка към производствените разходи и се различават само по стремежа и претенциите да бъдат по-близо до реалността – планираната от тях цена да е поне равна на оценката на потребителя. За методите на ценообразуване вж. например Благоев, 1988, с. 259 и сл.

²⁷ Предполагаемата цена като израз на обществената полезност не е основен компонент, а коректив, т.е. на нейна база се прави добавка или отбив от производствената стойност.

Четвъртият компонент е също субективен коректив, който наричам субективно обществено положение. Това е оценка за собственото богатство (общо, а не от произвежданата стока) и следователно на съвкупната субективна обща полезност на притежаваните блага, както и оценка на договорната сила в обществото на дадения стопански субект. Това е оценка на обществената среда. Индивидуалната производствена ценност и този коректив формират **цената на предлагане**, което е третият, завършващ етап.

Всички субективни компоненти и особено корективите са модифицирани от индивидуалния характер на вземащия решение субект, което включва не само егоизма, но и алтруизма, представен тук като интегрално понятие за всяко неегоистично поведение. Тук се включва и общественото мнение, следователно до голяма степен влиянието на социалния характер. Така става преливане между субективно и обективно, индивидуализъм и холизъм, както и между стойност и полезност, стойност и ценност.

В края на производството обективната стойност (разходите) се превръща в индивидуална производствена ценност, защото е субективно и полезноно обогрена (вж. Схема 1).

Схема 1

$$\begin{aligned} & \text{Обективна стойност (производствени разходи)} \\ & \quad + \\ & \text{Субективна стойност (субективна оценка на значимост на вложения труд)} \\ & \quad = \\ & \quad \text{Стойност (вложен труд)} \\ & \quad \quad + \\ & \text{коректив (субективна оценка на обществената полезност (предполагаема цена на} \\ & \quad \quad \text{купувача, времето)} \\ & \quad \quad = \\ & \quad \quad \text{Производствена ценност} \\ & \quad \quad \quad + \\ & \text{коректив (субективна оценка на обществено положение (общо богатство и} \\ & \quad \quad \quad \text{договорната сила)} \\ & \quad \quad \quad = \\ & \quad \quad \quad \text{Цена на предлагане} \end{aligned}$$

Както отбелязах, индивидуалната производствена ценност се превръща в цена на предлагане чрез модифициращото действие на коригиращия фактор – усещането и преценката на субекта за неговата договорна сила и лично богатство, при което индивидуалната ценност е намалена или повишена в резултат на тази оценка и това я превръща в цена на предлагане. Ако за миг приемем, че има съвършена конкуренция този фактор би клонял към нула, тъй като силите са изравнени. Като обобщение: в целия процес по формирането на индивидуалната цена стоят: обективно съществуващите цени на ресурсите, субективните знания и чувства и индивидуалния характер. Тук човекът се изразява в своята пълнота, със своите предимства и недостатъци, със своите противоречия и страсти.

Трите етапа: формирането на стойността, производствената ценност и цената на предлагане са условни, аналитични, защото съществуват едновременно във времето и пространството, но са показани, за да се види единството на обективни и субективни моменти и да се оцени, че ядро, сърцевина на цената на предлагане е обективната стойност (производствените разходи), защото тя е долната граница при определяне на цената на предлагане, ако стопанският субект иска да остане в производството. Затова и най-сигурен начин за повишаване на дохода (печалбата) е намаляването на производствените разходи.

Условността на етапите се вижда и от това, че целият процес може да се представи като единство на два етапа – обективен (производствени разходи) и субективен (корективи), а по друг начин изразени – стойностен и полезен, които на свой ред са израз на усилия и удоволствие. Но тук при производството ценността е стойностно ориентирана, което ще рече, че ценностите са стойностно обогатени или като пряка оценка на стойността, или като косвена такава (през полезността, общественото мнение, удоволствие в труда и т.н.). Затова използвам понятието производствена ценност, защото видимата страна е ценността, но невидимата, основното съдържание е стойността, значи трудът, значи усилията.

Потребителят е другата страна на размяната. При нея той се явява с претенция, наречена цена на търсене. Тя включва, абстрактно погледнато, при равни други условия и в нормални за даденото време и място обстоятелства три етапа и съдържа четири компонента – два основни и два коректива, които в реална обстановка, са подложени на модифициращо въздействие на определени фактори.

Първият компонент е обективната полезност- настояща полезност, която тук се проявява като съвкупната полезност на потребителските блага от даден вид за потребителя, обективно наличното собствено богатство²⁸ от това благо. Това е основен обективен компонент. В самото потребление влиза обективна ценност, като единство на обективна полезност и обективна стойност. За потребителя, обаче, който ще консумира определено благо, е важна преди всичко обективната полезност. Необходимо е да припомним, че тук показваме как се формира цената на търсене (претенцията) и от тази гледна точка говорим за обективна полезност.²⁹

²⁸ Известно е, че на влиянието на богатството обръща внимание още през 1738 г. Даниел Бернули – на обратната зависимост между полезността от очаквана печалба и налично богатство (вж. Менгов, 2010, с. 15).

²⁹ При формиране на цената при потребителя влияят същите фактори, обяснени при производителя, но с по-различна сила и поредност. В първия етап на формиране на цената и при първия компонент (вж. схема 2) отново е приложима със същите уговорки теорията за пределната полезност, но по-нататък, в следващия етап и при следващите компоненти се има предвид както полезността, така и стойността. Прилага се субективния индивидуализъм, но има място и влиянието на обществото. Затова и потребителската цена е своеобразно единство на полезност и стойност с тази разлика, че през очите на потребителя всичко е подчинено на полезността, въпреки че в съзнанието и подсъзнанието витае сянката на стойността.

Вторият компонент е субективната полезност и се състои от оценка на предполагаемата добавена полезност от търсеното благо, която е необходима на субекта, за да задоволи на желаното равнище своята потребност, която е винаги положителна величина и е всъщност субективна основа на икономическото благосъстояние. Това е основен субективен компонент. Двата компонента формират първият (условен) етап, който намира израз в **полезността** и чието съдържание е количеството полезност, която потребителят желае да получи. Тук се крие и пределната полезност на австрийската школа, но тя е неизмерима и потребителят изобщо не се стреми да я калкулира. Той само силно се надява, че това е в съзвучие с неговите желания и възможности. Дали това е така ще покаже покупката. Той просто винаги иска да получи повече от бъдещата сделка.

Третият компонент е субективен коректив, който наричам субективна оценка на обществената стойност на желаното благо, която е оценка на предполагаемата обществена оскъдност на даденото благо, която е неговата цена. Това е единство на субективното предвиждане за важност и оценка на оскъдността, основана на субективното знание. Полезността и този субективен коректив в своята съвкупност формират индивидуалната **потребителска ценност**. Тя е единство на полезност (обективна полезност), субективна полезност (субективна оценка за индивидуалната полезност) и предполагаема обществена стойност на отделното благо (предполагаема пазарна цена). С това завършва вторият етап при формиране на цената на търсене.

Четвъртият компонент е също субективен коректив, който наричам субективно обществено положение. Това е оценка за собственото богатство (общо, а не от желаното благо) и следователно на съвкупната субективна обща стойност на притежаваните блага и оценка на договорната сила в обществото на дадения стопански субект, което е оценка на обществената среда. Индивидуалната потребителска ценност и този коректив формират **цената на търсене**, което е третият, завършващ етап.

И в този случай всички субективни компоненти и особено корективите са модифицирани от индивидуалния характер на взимания решение субект, което включва не само егоизма, но и алтруизма, общественото мнение, следователно до голяма степен влиянието на социалния характер. Отново имаме преплитане между субективно и обективно, индивидуализъм и холизъм, както и между полезност и стойност, полезност и ценност (вж. Схема 2).

В резюме, имаме следното. Съществуват два основни субекта – производител и потребител. Както вече стана ясно, производителят произвежда и придава ценност на своите стоки, в основата на които стои стойността (труд), както и полезността като коректив и претенция. Потребителят търси стоки (за потребление) и придава ценност на търсените стоки, в основата на което стои полезността, която им приписва, както и стойността (богатството) като коректив и отстъпка.

Схема 2

$$\begin{aligned} & \text{Обективна полезност (количество от дадено благо)} \\ & \quad + \\ & \text{Субективна полезност (субективна оценка на желаната полезност)} \\ & \quad = \\ & \text{Полезност (търсено благосъстояние)} \\ & \quad + \\ & \text{коректив (субективна оценка на обществената стойност (предполагаема цена на} \\ & \quad \text{продавача, времето)} \\ & \quad = \\ & \text{Потребителска ценност} \\ & \quad + \\ & \text{коректив (субективна оценка на обществено положение (общо богатство и} \\ & \quad \text{договорната сила)} \\ & \quad = \\ & \text{Цена на търсене} \end{aligned}$$

Размяната се осъществява при съпоставката на предлаганата и търсената ценност,³⁰ което добива конкретен израз на съпоставка на предлагана и търсена цена. Пазарната цена на сделката (при съвършен пазар) е израз на обективната обществена ценност, която е равна на обществената полезност, равна на обществената стойност. Пазарната цена на сделката е видимата страна, обективизирането на ценността, която е единство на обществено признат вложен труд и обществено призната полезност. Пазарната цена в този ѝ вид е теоретична абстракция и може практически да съществува като частен случай и като някаква отправна точка, ориентир за реалното движение на цените.

Цената на сделката, когато се отклонява от пазарната, а именно в това се изразява реалното движение на цените, е наложената (натрапената) обществена ценност или реалната обществена ценност. Тя се определя от по-силния в пазарното отношение и представлява начин на преразпределение на новопроизведената ценност (стойност и полезност) в полза на по-силния (физически, материално, интелектуално) чрез натрапената ценност. Важно място тук заема институционалната рамка и свързаната с нея стопанска политика на държавата.

Разбира се, съвременният пазар е твърде пъстър и налагането на цената не трябва да се преувеличава. В някои случаи отношението между купувачи и продавачи е партньорско и достойно за уважение.³¹ Задачата на обществото е чрез корекция на силата да направи така, че обществената ценност да е близо да пазарната цена.

³⁰ Подобен подход се среща и у Шефле (критикуван от Баверк), но той използва понятията „ценност, основана на ползата и ценност, основана на издръжките“ (Баверк, 2009, с.108).

³¹ Вече има идеи на пазара да се гледа като на форум, на който ролите на потребителите и производителите се сближават и преплитат в една сложна комбинация от сътрудничество и конкуренция, при което потребителите и сами участват в производството на благата и ценността, създават съвместни преживявания, а не като просто взаимодействие между двете групи (Прахолад, Рамасвами, 2009, с.170 и сл.).

Индивидуалната ценност (производствена или потребителска) е интегрална категория, абстракция за отразяване на единството на потребности и производство, на труд и удоволствие, на материя и дух, въплътени в човека от плът и кръв както казва Маршал. Политическата икономия и икономикът разделиха тези характеристики, слагайки ударението на едното от тях и така „разкъсаха” индивида в оценката и действията му между труд (усилия) и полза (удоволствие).

Особено важно е да се отбележи, че процесът на производството и потреблението като форма на проявление на целесъобразното човешко поведение и като процес на поставяне на цели и подбор на средствата за тяхното реализиране (праксеологията на Мизес) е всъщност единство на съзнателни и подсъзнателни действия, на рационално и ирационално действие, на рационализъм и спонтанни действия, на постигане на предварителни цели и задоволяване със спонтанни резултати, на целенасочено използване на натрупаното знание и на сблъсък с непознатото.

Плановите действия и спонтанната човешка реакция формират неговото реално действие. Така напред е целта, пътят до нея е индивидуалният план, а необходимата енергия за постигането на целта извира от индивидуалния характер, темперамента, емоционални преживявания и силата. В резултат на това реалният индивидуален субект установява директни отношения – договорните отношения, като израз на рационалното му действие, но се налага те да бъдат проверени и коригирани от индиректни действия, представени чрез различните видове пазари. Така реалното действие включва два механизма: директни отношения и пазар, като форма на спонтанна корекция на предварителните цели и намерения, корекция на рационалността.

Тези механизми, целенасочено-рационален и спонтанен, водят до възникването на организации и институции – писани и неписани правила на поведение. Отделните индивиди и най-вече групи, заедно с организациите и правилата формират обществената среда, като саморазвиваща се, саморегулираща се, самоуправляваща се система.

Тя на свой ред определя нови целенасочени (рационални като стремеж) действия, които водят до нов спонтанен резултат. Големият проблем на икономическата теория е да опише и предскаже този спонтанен резултат или как да направи средата (целенасочено) така, че спонтанният резултат да не се отклонява много от замисления предварително в отрицателно направление.

Целият описан процес е едно постоянно преливане между субективно и обективно и заедно с това на индивидуализъм и холизъм, едно постоянно спираловидно взаимодействие без предварително детерминиране на някой от тези компоненти и стоящите зад тях индивид (личност) и общество. Индивидът с идването си на този свят заварва среда, която за него е обективна даденост, детерминираща неговата активност. Но от друга страна той със своите действия участва целенасочено и случайно в промяната ѝ, като понякога това негово действие е решаващо за изменението на обществото.

3.3. Разпределение на дохода и ценността

С името на Маркс трябва да свържем една от най-влиятелните теории за разпределението, в основата на която стои отношението между капиталисти и работници. След като изяснява същността на принадлежната стойност като незаплатен труд, Маркс я свързва с печалбата, като нейна форма на проявление.³² Тя се присвоява от капиталистите- собственици на средствата за производство.

По времето на и след Маркс, практически до днес, се налага теорията за трите фактора. Производството се представя като резултат от взаимодействието на всички фактори, като на всеки от тях се пада определен дял от крайния продукт, пропорционален на участието, който се присвоява от съответния собственик. За работника – работна заплата, за земевладелеца – рента, а за собственика на капитала – печалба: отново според собствеността, както и при Маркс, но тук, с аргумента, че заслугата за резултата не е само на труда.

Теорията за трите фактора не може да ни обясни изцяло процеса в съвременността. Тя не ни показва всички участници, появили се в резултат на изменение в икономическата действителност и произтичащата от това промяна в договорната мощ на участниците. Всъщност, именно тази договорна мощ има предвид и Маркс, когато обяснява отношенията между капиталист и работник, изникващи от собствеността на първите върху средствата за производство и липсата на такава при вторите.

В края на ХХ в. имаме промяна, която се състои основно в това, че една голяма част от работната сила се превръща от стока в капитал поради превръщането на знанието в непосредствена производителна сила. Това променя договорните позиции между участващите в процеса, като посоката на преразпределение е облагодетелстващо работната сила – капитал. Цялата добавена стойност се преразпределя между отделните групи участващи в производството и размяната на стоки и услуги, но това, което традиционния икономикс нарича икономическа печалба вече се присвоява не само от предприемачите, а и от работната сила-капитал. При това, дялът на собствениците на интелектуален капитал е все по-нарастващ, защото непрекъснато се повишава тяхната договорна сила.

Трябваше да припомним Маркс и теорията за трите фактора по две причини. Първата е, че имат обща позиция по ролята на собствеността върху факторите за производство за разпределението, нещо което не се е променило до днес. Втората е, че се различават точно по въпроса кой създава ценността- това, което ще се разпределя. Според теорията за трите фактора, всеки от тях (факторите) има заслуга, представена в неговата цена; според Маркс това е

³² ”Представена по този начин като рожба на целия авансиран капитал, принадлежната стойност придобива превърнатата форма на печалба.” (Маркс, 1979а, с.43).

трудът. Заставам зад позицията, съгласно която всичко, извън природните дадености, в края на краищата е резултат от човешкия труд, а той вечно условие за живота на човека, независимо че материално-веществените условия на производството могат да съществуват в различна обществена форма, позиция, защитавана от Маркс (Маркс, 1979, с. 196).

Представената тук обща теория за ценността, въпреки че се гради върху части от двете, има своя специфика. Процесът на размяната, независимо от формата, която приема, остава фактор и сфера, в която се разпределят и преразпределят икономическите резултати. Всъщност, в сферата на размяната се осъществява разпределението и преразпределението на вече съществуващия доход във вид на стоки и услуги. Именно това разпределение е било винаги обект на спорове между икономическите школи и най-вече тези до края на XIX век.

Както вече беше споменато в предходния параграф, стоките и услугите получават определена цена от производителите им, която, прагматично погледнато, се състои от две основни съставки – производствени разходи и печалба. Още тук, при формирането на производствените разходи, производителят може да (и) реализира своята договорна сила като принуждава (или отстъпва) пред натиска на доставчиците.

Вторият етап от ценообразуването (корективите) включва и начисляване на определена сума като печалба.³³ Тази сума е паричен израз на множество фактори (както вече описах), но зависи най-вече от договорната сила в резултат от: монополно положение, степен на конкуренция, алтернативни разходи, стоки-заместители, морал, платежоспособност на потенциалните купувачи и др. Конкретната форма на реализиране на крайната цена се движи в широк диапазон – от действително възплътена висока добавена стойност, през силово налагане на договорни условия до лъжа и мошеничество.

Всеки участник в процеса може да бъде недоволен и да се смята за експлоатиран (да му се плати по-малко, отколкото е неговата цена на предлагане) в това число и работната сила-капитал.

Условията за извличане (и преразпределение) на добавената стойност (като надбавка над вложените ресурси) са три основни: **оскъдността на благата, количеството налична информация и договорната сила**. Оскъдността, защото повишава ценността, за този който е притиснат от нея и е готов да даде по-висока цена. Ако оскъдността се предизвика изкуствено, това носи допълнителна печалба за едната страна (която я е предизвикала) – дефицитът покачва цената. Заинтересованите групи (по М. Олсън) правят най-често именно това – предизвикват оскъдност. Всъщност, това стои зад принадлежната стойност (и експлоатация) на Маркс и в постановките на С. Гезел (Гезел, 2007).

³³ Тук са показани всекидневните, а не теоретичните етапи, представени в 3.2.

Количеството налична информация за условията, при които се намира контрагента и изобщо за средата, е и предпоставка за рационално поведение и предимство пред останалите. Източник е явното и скрито знание.

Договорната сила в преговорите и при сключване на договорите е решаваща за цената. Източник е фактичката ситуация, както и индивидуалния характер. Тези условия в различна комбинация стават основа на конкретните механизми за преразпределение на доходите.

Съществуват три основни начини (механизми, канали) на разпределение и преразпределение на ценността като добавената стойност и на печалбата като част от нея. Всъщност начините на преразпределение на новосъздадената стойност, в своя конкретен вид, са много. Но те могат да се обобщят в три механизма: на обществената принуда; на рационалното поведение; на социалния и индивидуалния характер.

Първият (най-мощният, с най-голям относителен дял) е този на обществената принуда. Той е в основата на механизма на създаване на принадена стойност, описан от Маркс. Към него следва да се добави и данъчната система, а в съвременността и цялата регулативна дейност на държавата. Наричам го обществена принуда, защото този механизъм се гради върху различия в собствеността и наличието на държавата като институция. Те са с обществен генезис и не могат да бъдат избегнати от отделните стопански субекти. Зад първият канал се крие обективно достигнатото ниво на обществено развитие и обективните рамки, в които е поставен индивидът. Това е конкретната институционална рамка, резултат от политиката, в частност стопанската политика. Тя, рамката, оказва влияние върху разпределението и преразпределението на ценността. Собствеността има обобщаващо значение и е символ на този механизъм.

Вторият канал (механизъм) е този на рационалното (нерационалното) поведение. При него имаме преразпределение от стопанските субекти с нерационално поведение към тези с рационално такова. Тук става дума за съзнателно изградено поведение, рационализиращо действията на стопанския субект. Зад втория канал се крият както обективно съществуващата оскъдност на ресурсите и необходимостта от разумни, съзнателни действия, така и базисни културни ценности, по-конкретно Култура 1 и 2 (Хофстеде, 2001), социалният характер и др. Тук пазарът има обобщаващо значение.

Третият канал е преразпределение, задвижвано от индивидуалния характер и различната ценностна система на стопанските субекти. Този механизъм се задейства от културната специфика и конкретната социокултурна среда чрез социалния характер. Значение имат прояви като алтруизъм, състрадание, хитрост, лъжа, измама, себичност, снобизъм, подкупничество, кражба, капризи, амбиции и др. Зад третия канал се крие човешката природа с нейните подсъзнателни прояви и индивидуалният характер. Социокултурната среда има обобщаващо значение.

Трите канала си взаимодействат като първият е определящ, вторият е решаващ, а третият – коригиращ. Първият и вторият механизъм са взаимодопълващи и определят силата и посоката на движение на отделните интереси в обществото,³⁴ но третият е не по-малко важен, защото коригира резултатите на първите два и може значително да забави развитието напред на цялото общество. Корекцията се осъществява като деформация на първите два механизма и промяна на техните резултати. Всъщност трите канала са друг израз на единството на обществената среда и действащият в нея стопански субект.

Разпределението на дохода е процес, който произтича от общественото положение и индивидуалните способности; от силата на стопанския субект във всичките й форми, ограничена от институциите, следователно от обществената среда.³⁵ Тук особено място заемат различните видове групи – от фирми и различни организации (профсъюзи, лобита) до политическите партии.³⁶

От това следва, че икономическата наука трябва да предложи такава институционална уредба, която осигурява по-голяма справедливост. Прилагайки хуманистичен подход, можем да дефинираме справедливостта като такова състояние на обществото, при което имаме диференциация на богатството според способностите на отделните личности, при осигурени възможности за труд. Необходимо е предоставяне свобода за изява от индивидите при ограничение на силите на отделните личности и групи, до степен, която предполага подобна изява. Правото на труд има фундаментално значение.

4. Ценност и благосъстояние

За да разберем ценността и нейното проявление както на индивидуално, така и на обществено равнище, трябва да я погледнем и през призмата на благосъстоянието. Исторически и логически основното съдържание на благосъстоянието е богатството.

³⁴ Тук се крие ключът за разбирането на успехите на по-организираните (рационално действащи) нации, в сравнение с останалите.

³⁵ Моята концепция по този въпрос много прилича на позицията, защитавана от Туган-Барановски, наречена от него социална теория на разпределението (Туган-Барановски, 1911, с.372; 350-352).

³⁶ „Проблемът е, че според настоящите традиционни схващания както на левите, така и на десните, почти цялото преразпределение на дохода, което се осъществява, е преразпределение, вдъхновено от егалитарни мотиви, и че движението е от богати към бедни. В действителност много, ако не и всички преразпределения са вдъхновени от съвсем различни мотиви, и повечето от тях имат по-скоро произволно, отколкото егалитарно въздействие върху разпределението на доходите – в немалко случаи доходът се преразпределя от хората с по-нисък към хората с по-висок доход. Много голяма част от дейностите на правителството дори в развитите демокрации не помагат особено на бедните, а много от тези дейности всъщност им вредят. В Съединените щати има субсидия за собствениците на частни самолети и яхти, повечето от които не са бедни.” (Олсън, 2001, с. 243).

Богатството като цел е форма на проявление на съвкупността и субординацията на човешките потребности и желания. Богатството има различно съдържание от историческа гледна точка. То може да бъде много пъстро и разнообразно, но в края на краищата се свежда до три неща – свобода, блага (вещи или услуги) и познание (информация), винаги в определена комбинация с преобладаващ дял на едно от тях. Но това са ценности – социокултурни, духовни, материални.

Нека първо да разгледаме действията на свободния индивид в натуралното стопанство, който се стреми към някаква потребителска ценност, която, обаче е оскъдна. Индивидът трябва с труд да намали оскъдността за достигане на желаното благосъстояние, което обаче не е гарантирано. Сега той гледа на недостигащото благо не като потребител, а като производител, чиято основна активност е трудът като изразходване на физическа и психическа енергия. Полезността на даденото благо е негова цел, а средство е трудът по преобразуването на даденото от природата. Следователно, човекът се стреми към постигане на същата субективна ценност, която той е определил като потребител, с тази разлика, че оскъдността е заменена (намалена) с труд.

Така произведеното благо е нещо двулико: цел – потребителска ценност като единство на полезност и оскъдност; средство – производствена ценност, като единство на същата полезност, но с оскъдност, заменена от труд. Като резултат – едно и също благо е единство на полезност и труд; то е полезност през очите на нашия самотен индивид като потребител и труд през същите очи, но на производител. Той го оценява еднакво и като нещо полезно и като нещо струващо усилия. Оскъдността и изобилието са двата полюса на благосъстоянието, а онова, което ги свързва е трудът и това е очевидно. Нямаме нужда от стойност и ценност.

Ако приемем, че благото бъде произведено в желаното количество, ще имаме като резултат постигнато желаното благосъстояние и индивидът ще е във **физиологично равновесие**. Това е само едно идеално и теоретично състояние, което ни помага да видим как човек се справя с основното външно противоречие между себе си и природата от гледна точка на целта и средството.

Ако напуснем случая с натуралното индивидуално производство, ще се сблъскаме с една модификация на това физиологическо равновесие и благополучие, наложена от обстоятелството, че съществува общество. Модификацията в поведението на хората, сравнени с дейността при натуралното производство (за собствени нужди) започват с това, че при разделението на труда произвежданите блага се превръщат в стоки. Производителите създават блага за други, за анонимен потребител.

Временното раздвоение в индивида, който ни служеше за пример по-горе- на потребител и производител – сега се превръща в постоянно (и типологизирано като поведение). В едни случаи даденият човек е потребител, а в други – производител. Това дава основание да се раздели анализа на поведението на

отделните хора в качеството им на потребители и на производители, които се срещат в размяната. Човекът като потребител слага акцент върху полезността, а като производител върху труда.

Трудът за него се превръща в средство да задоволи своите потребности, но индиректно, като произведе и предложи на обществото блага, които за него са ценни, защото са обществено оскъдни. Той знае, че може да запълни тази оскъдност с разход на труд (усилия), което става негова цел. Така произведените блага се превръщат, следвайки Маркс, в стокови стойности.

За производителя стоките са ценни, защото са стойности, а не защото са полезни. В същото време, те трябва да са обществено полезни, иначе трудът ще бъде прахосан. Затова стоката сега изглежда като благо с противоречия – между стойност и полезност, аналогични на тези описани от Маркс между потребителна стойност и стойност. Стигаме до субективната производствена ценност, която е стока с полезност и благо със стойност.

Потребителят се интересува от полезността, а не от стойността. Но в същото време трябва да е налице определена стойност като минал труд, за да се реализира желаната полезност.

Основната промяна или модификацията в сравнение с натуралното производство се изразява в това, че вече няма равенство между желаното и полученото, а разминаване.

Индивидуалният **физиологически баланс** е също резултат от съвпадение между цел и резултат, както при индивидуалното равновесие. Но целта става по-сложна, състои се от подцели, резултатът – също. Затова е по-подходящо да използваме термина баланс, вместо равновесие. Балансът предполага една непостигната цел да се компенсира от друга.

Причините за нарушаването му могат да се търсят не в природата, а в обществото, чрез което се легитимира ценността като стопанска категория. Трудът като единствен източник на благосъстояние не е тъй очевиден, както в натуралното стопанство. Околният път на придобиване на благото създава и възможността, без насилие, да се присвои чужд труд. От друга страна, става очевидна оценката на другите за труда на индивида. По тези причини погледът откъм индивидите в натуралното и стоковото производство става недостатъчен.

Трябва да погледнем към тези понятия на стоковото производство и от гледна точка на обществото като цяло. Така ще допълним картината, въпреки че чрез размяната този въпрос е вече до голяма степен изяснен. Но тя не е всичко в човешкия живот, както и не е единствения начин за повишаване на благосъстоянието.

Количеството реализирани стоки по цената на сделката в рамките на обществото е частта от обществения продукт (БВП), която се пада на този

резултат от производството (и потреблението) за дадената територия. Но благо то може да не е стока, защото всяка реализирана стока е благо, но не всяко благо е стока. Затова можем да говорим за блага на обществото. Това е съвкупността от всички полезни за човека неща: природни дадености (ресурси), стоки, блага. Благата на обществото³⁷ в тяхната съвкупност формират богатството на обществото и стоките (обективните ценности) са само една част от него, макар и най-голямата.³⁸

Тук още веднъж става ясно, че благосъстоянието както на индивида, така и на обществото е единство на природно изобилие (дадености) и труд. Това е друг разрез на ценността, като единство на полезност и стойност, за да се преодолее природната оскъдност. Защото благосъстоянието е толкова по-голямо, колкото по-голямо е природното изобилие и трудът. А определено благосъстояние може да бъде запазено при промяна на един от тези компоненти, само, ако другият се движи в обратното направление.

Благосъстоянието не е само вещи, но и физическо и психическо здраве, духовни ценности, както и свобода (и сигурност). Стигаме до модерните концепции в обществото, изразяващи се в понятията за човешки капитал и устойчиво развитие, които изразяват обнадеждаваща тенденция. Тук се виждат и недостатъците на БВП като измерител на активността и невъзможността му да служи като показател за благосъстоянието. Това загатва и за необходимостта от измерител на благосъстоянието като например БВБ (брутно вътрешно благосъстояние). Докато БВП измерва икономическата активност, БВБ трябва да измери природните богатства, стопанската активност, физиологичното здраве и жизнените условия.

Не е нормално и да считаме едно общество за толкова по-богато, колкото повече лекарства е произвело и колкото повече болни е излекувало. Нито пък да се гордеем с охотен жизнен стандарт в едни места по земята, докато на други хората едва оцеляват. Но подходът към човешкият живот само от гледна точка на критерия максимални приходи-минимални разходи неизбежно води до такива парадокси. Защото се забравя, че върховното благо за едно общество е човекът или както би казал Туган-Барановски, следвайки Кант – „върховна ценност и затова равноценност на човешката личност“ (Туган-Барановски, 1911, с. 26; гл. III и др.), а всичко останало са само средства. Затова е необходим хуманистичен подход.

Не трябва да забравяме още две съображения по повод на благосъстоянието. Първото е, че разпределението на доходите и богатството е не чисто икономическо, а обществено-икономически феномен. В този смисъл размяната

³⁷ Тук се прави разлика между „блага на обществото“ и познатото от икономикса понятие „обществено благо“.

³⁸ Това е валидно не само за обществото като цяло, а принципът може да се приложи и към отделната личност (или домакинство) по отношение на неговото богатство и следователно благосъстояние. То се състои от природни дадености, стоки, доставени от, или предназначени за пазара и блага, произведени за собствено потребление.

не може да осигури разпределение според заслугите, защото се намесват и социални фактори, какъвто е общественото положение на индивида. Това оправдава определена обществена намеса. Тя трябва да осигури адекватната за дадено време и място жизнена среда. Второто съображение е, че благосъстоянието е относително понятие, защото се свързва с индивидуалното усещане за щастие.

Ето защо оптималното равнище на благосъстояние въпреки, че може да стане обективен обществен факт на съгласие, е предмет на спорове като обективна величина, никога не може да бъде определено точно, защото е винаги резултат от среща на субективните му оценки. Това не означава, че в обществото не господства определено мнение по този въпрос.³⁹

5. Заключение

Представената обща теория на ценността е израз на друг подход към стопанските проблеми- подхода на органичното цяло и хуманистична гледна точка. Подходът на органичното цяло е следствие от това, че човекът, обществото и природата се разглеждат като тоталности и в диалектическа взаимовръзка помежду си. Той предполага още зад явленията да се търси същността.

Формулираната обща ценност е единство на потребление и производство, обобщен израз на цялото, на живота, израз на труд, бит, култура и политика. Общата ценност е икономически израз на единството на личността и обществото, на взаимната зависимост и взаимното проникване на едното в другото, тяхното взаимодействие, ценността на човека като такъв, като умален размер на космоса, като реализация на **хуманистичния** подход.

Използвана литература

- Баверк, О. 2009. Избранные труды о ценности, проценте и капитале. Москва, Эксмо.
Благоев, В. 1988. Маркетингът в определения и примери. София, д-р Петър Берон.
Блауг, М. 1998. Големите икономисти след Кейнс. Велико Търново.
Блюмин, И. 2009. Субъективная школа в политической экономии. – В: Баверк, О. Избранные труды о ценности, проценте и капитале. Москва, Эксмо.
Гезел, С. 2007. Естественният икономически ред. София, Нова цивилизация.

³⁹ Благосъстоянието в обществото се измерва по различен начин. Тъй като БВП на глава от населението не може да измери благосъстоянието, се използват други показатели. След 1990 г. ООН използва показателя Индекс на човешко развитие. Той оценява очакваната продължителност на живота, равнище на образование и жизнения стандарт (БВП на глава от населението, съчетана с покупателната възможност). ОИСР въвежда от 2011 г. друг измерител на благосъстоянието – индикатор „По-добър живот“. Той включва 11 компонента (жилище, доходи, заетост, образование, здравеопазване, околна среда, сигурност, всеобщо удовлетворение, социални връзки, равновесие между семейство и работа). От скоро в Китай, Франция и Великобритания се говори за изчисляване и индекс на щастие.

- Димажио, П. 1999. Културни аспекти на икономическото действие и организация. – В: Антология по икономика и социология: американската икономическа социология след 1970 г. София, Лик.
- Залтман, Д. 2006. Как мислят потребителите? София, Класика и стил.
- Кинкел, И. 1925. Теории за ценността в политическата економия. София.
- Коева, С. 2003. Австрийската икономическа школа. Аналитични черти и индивидуални постижения. Варна, Стено.
- Котлър, Ф. 2002. Управление на маркетинга. Структура на управлението на пазарното предлагане. София, Класика и стил.
- Маркс, К. 1979. Капиталът. Т.1. София, Партиздат.
- Маркс, К. 1979а. Капиталът. Т.3. София. Партиздат.
- Маркс, К., Ф. Енгелс. 1978. Избрани произведения. Т.7. София, Партиздат.
- Менгов, Г. 2010. Вземане на решения при риск и неопределеност. София, Жанет 45.
- Миркович, К. 2005. Полезност и стойност. София, Тракия-М.
- Неновски, Н. Мястото на труда и трудовата теория в теоретичната система на Михаил Туган-Барановски.
http://www.nikolaynenovsky.com/uploads/file/nenovsky_tugan_bg.pdf
- Олсън, М. 2001. Възход и упадък на нациите. София, Златорогъ.
- Прахолад, С., В. Рамасвами. 2009. Бъдещето на конкуренцията. София, Класика и стил.
- Туган-Барановски, М. 1911. Основы политической экономии. С. Петербург, Издание юридического книжного склада „Право”.
- Фотев, Г. 2002. История на социологията. Т.2. София, ИК „Труд”.
- Фром, Е. 2001. Бягство от свободата. София, Захарий Стоянов.
- Фром, Е. 2002. Отвъд веригите на илюзиите. София, Захарий Стоянов.
- Хофстеде, Х. 2001. Култури и организации. София, Класика и стил.
- Чипев, П. 2007. Къде изчезна стойността в съвременната икономическа теория? Опит за еволюционен и институционален отговор. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще на икономическата теория. Варна.